(۲)

مجموعہ نظم

جسمین جناب مولانا مولوی محمد شبلی صاحب نعمانی کی وہ فارسی نظمین منتخب
طور پر ترتیب دی گئی ہین جو مختلف قومی جلسون اور خاص خاص تاریخی موقعون
پر لکھی گئین اسکے ساتھ بعض قدیم مذاق کی نظمین اور تشبیب و غزل کے اشعار
بھی شامل ہین - ہر نظم کے شروع مین تاریخ تصنیف بھی لکھدی ہے -
کہ زمانہ کی امتداد اور مختلف حالتون کی اقتضائی کلام کے مدارج مین وقتاً
فوقتاً جو تفاوت پیدا کیا ہے اسکا اندازہ ہو سکے

مطبع مفید عام آگرہ مین محمد قادر علیخان صوفی کی اہتمام سے چھپا

سنہ ۱۸۹۳ء

مجموعہ نظم

جسمین جناب مولانا مولوی محمد شبلی صاحب نعمانی کی وہ فارسی نظمین مناسب
طور پر ترتیب دی گئی ہین جو مختلف قومی جلسون اور خاص خاص تاریخی موقعون
پر لکھی گئین اسکے ساتھ بعض قدیم مذاق کی نظمین اور تشبیب و غزل کے اشعار
بھی شامل ہین — ہر نظم کے شروع مین تاریخ تصنیف بھی لکھدی ہے —
کہ زمانہ کی امتداد اور مختلف حالتون کی اقتضائی کلام کے مدارج مین وقتاً
فوقتاً جو تفاوت پیدا کیا ہے اُسکا اندازہ ہوسکے

مطبع مفید عام آگرہ مین محمد قادر علیخان صوفی کی اہتمام سے چھپا

۱۸۹۳ء

بسم اللہ الرحمن الرحیم

قصیدہ عیدیہ

کہ درویس از شرح دادن گرمی ہنگامۂ عید۔ لختی از بر ہمے کار اسلامیان نمودہ آمد

سنہ ۱۸۸۳ء

روز عیدست و دگر کار جہان گشت بساز — باز شد بر رخ گیتی در امید فراز

دست بیداد فلک آن ہمہ کوتاہ شدہ است — کہ دگر فتنہ نیارد کہ کند پاے دراز

خلق را باز لب از خندہ فراہم ناید — چون گل تازہ کہ غنچہ اش نتوان کردن باز

سخن از مے چہ کنی بادہ چہ خواہی امروز — نشۂ عیش ندارد مے و بادہ نیاز

خواجہ از خانہ برون آ سے کہ دیدن دارد — اینہمہ گرمی ہنگامہ و این زینت و ساز

مردمان بین که زهر ناحیه گرد آمده اند
هر یکی در هنر خویش ز دیگر ممتاز

همه در راه طلب گرم نفس چون خورشید
عیدگه کعبه وشان دشت نوردان حجاز

مردمان بسکه زهر گوشه فراز آمده اند
تنگه از تنگی جا بار نمی یابد باز

آن یکی جلوه فروش آمده در خانهٔ زین
وان دگر بر زده بر هودج زربالش ناز

آن یکی از تابش خور پرده فروهشته بروی
وان دگر در کنف چتر شده جلوه طراز

واعظ آراسته عمامه از روی شرف
شمله را کرده چو سر رشتهٔ امید دراز

زاهد ساده هم از کلبهٔ تنهائی خویش
با کهن خرقهٔ خود رفت برون بهر نماز

با همه شوکت و فر با همه تمکین و شکوه
خلق در عیدگه آمد ز رهِ صدق و نیاز

نفسی چند نشستند دو زانو وانگه
راست چون سرو ستادند پئے ذکر و نماز

مفتی شهر هم از جا بامامت برخاست
با همه صدق و صفا با همه اخلاص و نیاز

آنچه بایست ز ترتیل و سکون در قرأت
همه بر وجه حسن کرد ادا آن ممتاز

پس دگر خطبه لغز مود بآواز بلند
خطبه چون سخنِ قامت محبوب دراز

شاخ و برگ سخن افزودم و از جا رفتم
خود نگویم که چه انجام پذیرفت آغاز

شور برخاست ز هر روم که مبارک بادا
عید و این گرمی هنگامه و این زینت و ساز

در سخن بود یکے کز غم دینار ستم
دیگرے گفت علی الرغم سپهر کجباز

کودک از روے ادب عرض نیایش میکرد
پیر گفتے صد و سی سال ترا عمر دراز

پدر از مهر بپاسخ پسرش را گفتے
مرحبا اَیّدک اللّٰہ بعزِ ممتاز

حیف کاین شور و طرب یکدو نفس بیش نماند
چه کند عید بدر روے که بود صبر گداز

جمع اسلام چو باشد هدفِ تیر بلا
خود چو کج باخت بایشان فلکِ عربده ساز

فرق نبود بحقیقت ز محرم تا عید
آه از فتنه گری هاے سپهر کج باز

خود همان جمع که میداشت بهم تیغ و قلم
خود همان قوم که بوده است بهر پایه فراز

آنکه در انجمنِ فضل نمیداشت همال
آنکه در بزمگهِ دهر نبودش انباز

آنکه جان در تنِ افسردهٔ معنی بدمید
آنکه برداشته قفل از درِ گنجینهٔ راز

هیئت و هندسه را پایه ازو گشت بلند
منطق و فلسفه را او هم از زیب و طراز

نظم او بنگر و آنگه سخن از سحر مگوی
نثر او بین و دگر قصهٔ مخوان از اعجاز

یاد آن رونق بازارِ هنر در بغداد
یاد آن گرمیِ هنگامهٔ فن در شیراز

قرطبه آنکه ازو کسبِ هنر کرد فرنگ
و آن حسلو که اطالیه باو داشت نیاز

خود همان جمع که افراخت بعیّوق علم
آنکه بر اوج فلک سود کلهگوشهٔ ناز

آنکه پامالِ خرامش چه خراسان و چه پارس
آنکه تاراج نگاهش چه عراق و چه حجاز

آنکه دیلم بجبین داغ سجودش برداشت
آنکه سلجوق بخاک در او کرد نماز

روم را لرزه بر اندام ز بانگ غضبش
هند را غلغلهٔ مقدم او زهره گداز

فتح را از پےِ طاعت خمِ تیغش محراب
بخت را بهر پرستش درِ او کعبهٔ راز

رمح او بود که تاج از سر قیصر بربود
تیغ او بود که شد با دل کسری همراز

اینک آن قوم بحالیست که نتوان گفتن
خود به بین تا بچه انجام رسید آن آغاز

دست ہر یک شدہ از دامن مطلب کوتاہ
ہر یکے را بہ ہمین غصہ زبان گشتہ دراز

ہمہ را از ستم حادثہ خون گشتہ جگر
ہمہ را شیوہ بیچارگی و عجز و نیاز

غم بدان مایہ کہ ہرگز نتوان دید تہی
دیدہ از اشک و دل از غصہ و جا نہ از گداز

نالہ بیخواست برآید ز دل خستۂ ما
شیشہ راہست بہنگام شکستن آواز

ہی چہ سازیم و خود از دست کہ فریاد کنیم
کین جفاہا ہمہ از ماست بما آمدہ باز

ہرچہ بر ماست ہم از دست سیہکاری ماست
گلۂ نیست ز بخت و فلک عربدہ ساز

زہرۂ کیست کہ این قصۂ غم گوش کند
داستانیست جگر خون کن و اندیشہ گداز

گر درین نظم کمیت قلم از پویہ بماند
بال و پر ریخت اگر مرغ سخن در پرواز

عذر من نہ کہ محالست بیک نغمہ سرود
داستان غم و افسانۂ محمود و ایاز

شرح این حادثہ از شبلی دلخستہ مخواہ
شب بود کوتہ و افسانہ درازست و دراز

ترکیب بند

کہ در چارمین بزم تعلیم منعقدہ مقام علیگڈھ مورخہ دسمبر سنہ ۱۸۹۰ع انشا نمودہ آمد۔

حیرتم می برد اینک کہ بدین زینت و ساز
چیست کین بزم بآئین دگر بست طراز

جلوہ گاہیست ہمانا ہمہ رنگ و ہمہ بوئے
بزمگاہیست ہمانا ہمہ برگ و ہمہ ساز

مژده با واهل نظر را که تماشا مفت است   شاهد بزم دگر چهره برافروخت بناز

بسکه شور طرب از خاک بگردون بر شد   باز این گنبد فیروزه پر است از آواز

هان به آئین ادب آی که سرتاسر بزم   پردهٔ دیده بود فرشش به پهنا و دراز

بزم را تا چه قدر پایه بلند است امروز   بسکه والاگهران اندرو جلوه طراز

در صفت صدر جوان حوصلهٔ پیر بنگر   رهبر قافلهٔ ما به نشیب و به فراز

وآن گرانمایه بزرگان که ز بیتابی شوق   در نوشتند بپای طلب این راه دراز

همه خوشخوی و همایون نفس و پاک نهاد   همه دانش طلب و دیده‌ور و نکته نواز

گر حدیث از شرف نسبت ایشان گذرد   انجمن را بتوان گفت که بر خویش بناز

فرهٔ بزم نگر گرمی هنگامه ببین   ور به پرسی که چرا اینهمه زیب است و طراز

باز لختی به سخن پیچم و در ذوق سخن   ندهم پاسخ و افسانه ز سر گیرم باز

انتظار تو و شوق تو چو از حد گذرد   لاجرم پرده کشایم ز رخ شاهد راز

تهنیت گویم و از جا روم از جوش طرب   مژده بر مژده رسانم که بصد زینت و ساز

با همه فره و فر با همه تمکین و شکوه   جا ازین **مجلس تعلیم** نهادند آغاز

هی چه آغاز که پیرایهٔ ایام است این
هی چه آغاز که طغرای صد انجام است این

هان بیا عرصه گه شوق و تمنا بنگر   هان به دریوزهٔ فیض آی و هوسا بنگر

آنچه از گرمی هنگامه و انبوهی ناز   هیچ جای نتوان یافت بهر جا بنگر

گوشها- محو نواهای دل آویز ببین
دیده ها- را همه حیران تماشا بنگر

آن گرانمایه بزرگان که بدانش مثل اند
همه را جای- درین بزم دل آرا بنگر

وارثان مے طلبی- بهر شناسا بودن
قرهٔ تابش اقبال- به سیما بنگر

نگه از مهر- سوے حالی آزاده فگن
وان نذیر احمد طوطی شکرخا بنگر

آن یکے را بلب- آن نغمهٔ جانسوز ببین
وان دگر را بکف- آن دفتر انشا بنگر

پس ازان پایه فرود آی و به پایین بساط
شبلی دل زده را- هرزه سرا بنگر

نالهٔ چند که ریزد ز لبش باز شنو
پس- ز جا رفتن دلهای شکیبا بنگر

تا بسنجی که فغانش نبود بی چیزے
آنچه بر ما رود از چرخ ستم زا بنگر

هرچه از شوکت اسلام شنیدی زین پیش
اینک آن زمزمه را مایهٔ سودا بنگر

اینک آن دفتر اقبال- پراگنده ببین
اینک آن نسخهٔ اسلام مجزا بنگر

دودمان ها- همه گشتهٔ حرمان- دریاب
خان و مانها- همه در رفته به یغما بنگر

آن جگر دوز فغان سنجی احباب شنو
وان دل آشوب شکر خندهٔ اعدا بنگر

بگذر از کجروی چرخ و نگونساری بخت
آنچه بر ما رود از جور- هم از ما بنگر

چند- با بخت و فلک- دست و گریبان باشیم
صرفه آنست که از کرده پشیمان باشیم

روزگاریست که سرگشتهٔ سعییم- مگر
نخل اندیشهٔ ما هیچ نیاورد ثمر

هرچه گفتیم و شنیدیم- بجای نرسید
گرچه- صد بار بگفتیم و بگوییم دگر

هیچ از ناوک تدبیر نیامد به نشان
همه بگذار - همین کانگرس را بنگر

چار سال است که این جاده نوردیم و هنوز
حاصل ما نبود زان همه جز بوک و مگر

تا چه سود است که در عرضهٔ سالی دو سه روز
نغمهٔ چند سرایند بآهنگ اثر

تا چه سود است که در بزم بهنجار سخن
مصرعی چند ببافند و بخوانند از بر

هم ز هر ناحیه - دیده وران جمع آیند
وانگه آن دفتر پارینه کشایند از سر

آن یکے گرم - ز جا خیزد و استد بر پای
رو به بزم آرد و بحثے نهد اندر محضر

هم بر آن حرف دلاویز ز برهان و حجج
گوید آن گونه که رسم است در آئین هنر

حاضران جمله به تسلیم و به انکار آیند
خود گمان برده که از پی بودش نفع و ضرر

پس فراوان سخن از گفته و نا گفته رود
تا بجایی که خود آن حرف شود یک دفتر

دو سه بحثی که گزینند بپایان سخن
جمله دارند قبولش که ازین نیست مفر

بعد ازان کاین همه هنگامه نشینند از پای
بزم برهم شود و خلق شود - راه سپر

آن سخنها همه افسانه و افسون گردد
آن بناها همه یکباره شود زیر و زبر

دل ز اندیشه تهی گردد و یاران عزیز
مست خسپند بغفلت کده تا سال دگر

خود همین ست گر آئین طلبگاری ما
وای بر ما و برین هرزه زبان کاری ما

چند سال است که یک کس ز عزیزان ما
می ندانست که چون میگذرد لیل و نهار

تا چه نیرنگ همی آورد از پردهٔ سپهر
تا چه در باخت ز بازی فلک عربده کار

از غلط کاری ما بر اسلام چه رفت — تا چه بودیم و چه هستیم و چه داریم شعار
غافل از کار و هم از فتنہ گری ہای فلک — فارغ از خویش و ہم از خستگی خویش و تبار
ہمہ را بادۂ دوشینہ فرو بردہ بخواب — ہمہ را مستی پیشینہ در افزودہ خمار
ما ہمان مست بخواب اندر و نیرنگ سپہر — فتنہا ریخت نہ چندانکہ توان کرد شمار
سختی دہر چو از حوصلۂ صبر گذشت — برگرفتیم سر از خواب و سر اسیمہ و زار
لب پر از مویہ کہ آہ این چہ جفا رفت بما — دل در اندیشہ کہ ہی تا چہ بود چارۂ کار
ہر یکی گرم براہ طلب افتاد چنان — کہ در آن پویہ ندانستی روز از شب تار
گرچہ راندند درین رہ بہ نشیب و بہ فراز — پا بہا گرچہ درین مرحلہ ماند از رفتار
ہم ز بی راہ روی بود کہ با این تگ و پوی — خود بمنزل مقصود نیفتاد گذار
از تبہ کاری و بربادی ما ہیچ نکاست — ما ہمانیم و ہمان برہمی شہر و دیار
پستی بخت ہم امروز چنان است کہ دی — حالت جملہ ہم امسال ہمان است کہ پار
داورا اینکہ جہاندار و جہان بخش توی — بندگان تو دریغ است کہ باشند نزار
مپسند اینکہ نشینند باین روز سیاہ — خاک بوسان سر کوی رسول مختار

داورا — ہان مپسند اینکہ درین کد باشیم
ماکہ از حلقہ بگوشان محمدؐ باشیم

تمت

نامہ

بنام خواجہ امین الدین صاحب لکھنوی

متضمن

حالات سفر از لکھنو تا حیدرآباد

سنہ ١٨٩١ء

مرحبا قاصد فرخندہ بنہ گام براہ
کہ ترا فضل خدا باد بہر حال پناہ

تیز تر میرو و در راہ میاسا سے دمی
تا بجائے کہ رسی در حرم آن درگاہ

حضرت خواجہ امین اوصلنی اللہ بہ
صاحب لطف و کرم صیرنی اللہ فداہ

بہ نیاز آئے و زمین بوس و بنہ جبہہ بخاک
ہم دعا گوے و ہم آئین ادب دار نگاہ

پس ز من عرض سلامی کن و آنگاہ بگوی
ہرچہ پیش آمدم از واقعہ در عرصہ راہ

کز تو رخصت شدہ چون دل بنہادم بسفر
تا چہ گویم کہ چسان گشت مرا حال تباہ

با صد اندیشہ بکالسکہ نشستم ناچار
دل حریف غم و لب ہمنفس نالہ و آہ

گہ غم اینکہ ہنوزم اثرے ہست ز ضعف
آن مبادا کہ تبم باز بگیرد ناگاہ

گہ غم اینکہ رہ دور و دراز آمد و من
از قضا خادمکے نیز ندارم ہمراہ

گہ غم اینکہ چو از قافلہ دور افتادم
تا چہ حاصل بودم زین سفر طاقت کاہ

با صد اندیشہ غرض دل بنہادم بسفر
بزبان بود کہ لا قوۃ الا باللہ

لطف حق بین که بیک چشم زدن باز رهند — زان همه غصه و اندوه مرا بار اله
همرهِ من بنشستند بکالسکه دو کس — که من از حالت شان هیچ نبودم آگاه
مصطفیٰ احمد زان هر دو یکی بود بنام — که ز اعیان اوده منفرد است از اشباه
در میان گرچه نه بد سابقهٔ معرفتی — از عزیزانش یکی کرد نما تم آگاه
آشنا یانه بمن روی بیاورد و بگفت — دیر گاه است که مشتاق تو بودم والله
از کجا میرسی و عزم کجا میداری — وین چه حالست که رنگ رخ تو هست چو کاه
گفتم آهنگ دکن دارم و بس دلتنگم — که جدا مانده ام از قافله با حال تباه
نه رفیقی که پناهم بود از رنج سفر — نه انیسی که با و حرف زنم گاه بگاه
چون حدیث من و حیرانی من باز شنید — گفت لا حول و لا قوة الا بالله
گرچه بر سادگیم خنده زدن خواست همی — لیک رحم آمدش و گفت ازین غصه مکاه
دل قوی دار که یار تو ام و در همه حال — هرگز از خدمت تو دست ندارم کوتاه
زین سخن خاطرم آسوده و قوی دل گشتم — هم درین فرصت کالسکه بیفتاد براه
اول آهسته همی راند و چو پاسی بگذشت — کانپور آمد افزود بسرعت ناگاه
چون به بهوپال رسیدم ز کسان پرسیدم — هیچ دانید کزین راه گذشتست آن شاه
سید آن قافله سالار که در کشور فضل — او بود شاه و حریفان دگر خیل و سپاه
هم از آن جمع یکی گفت که آری دیروز — او گذشت است ازین راه بهنگام پگاه
چون ز بهوپال گذشتم به نگاهم آمد — منظری تازه که افزود مرا نور نگاه

هر طرف می نگری سرو چمان بود و چمن
هر کجا می گذری آب روان بود و گیاه

آخر آن مرحله ها نیز بسر آمد و پس
برسیدیم در اقلیم دکن هفتم ماه

لله الحمد که با این سفر دور و دراز
که شبا روز سه تاریخ گذشت است براه

طبع من هست بهر وجه که جوی خرم
حال من هست بهر گونه که خواهی و بخواه

الغرض چون ز شب هفتم پاسی بگذشت
حیدر آباد رسیدیم و سخن شد کوتاه

ترکیب بند

در سنه ۱۸۹۱ء آنریبل سید احمد خان صاحب با جمعی از دیده وران روی به حیدر آباد آوردند۔ در اینجا به صدارت جناب نواب اقبال الدوله وقار الامرا انجمنی ترتیب یافت و سید و دیگر عزیزان لختی از حقیقت حال مدرسة العلوم بر گفتند و بهم دریوزه از بزرگان آن دیار یاوری خواستند۔ مصنف هم یکی از جمله گدایان بود لب سوال بدین آهنگ کشاد

ای بزرگان گرانمایه و اصحاب کبار
ای عزیزان وفا پرور و اخلاص شعار

هیچ دانید که ما راه نوردان دکن
هیچ دانید که را تازه غریبان دیار

تا چه جوییم و چه خواهیم و چه در سر داریم
چه کسانیم و رسیدیم درین جا بچه کار

طے نمودیم چرا این سفر دور و دراز | در نوشتیم چرا این همه دشت و کهسار
گرچه این ناحیه بس دلکش و خرم جائیست | گرچه دل مے برد از دیده وران این گلزار
هر طرف مے نگری لاله بود یا ریحان | هر کجا مے گذری سبزه بود یا اشجار
لیک این جمله ز ما دل نتواند بردن | نفسے هیچ باین جلوه گریها زنهار
این همه سیر و تماشا نه بآن مے ارزد | که باو دل بتوان بست و توان گشت نثار
از تماشائے گل و لاله چه بندیم طرفے | ما که هستیم بصد رنج دگر سینه فگار
سبب تو ان بُرد که ما را سر و سودائی هست | اگر از ناصیهٔ حال بجویند آثار
می نه بینید که سر رشتهٔ ما آنکه بفضل | رهبر قافلهٔ ماست بهر راه گذار
چیست آخر که باین پیری و این ضعف بدن | از علیگڈه به دکن آید و جوید تیمار
تا چه خواهد که بدریوزه گری خاسته است | تا چه دارد که ازین ننگ ندارد انکار
تا چه حال ست که آتش ز نفس مے بارد | تا چه حال ست که خون میچکدش از گفتار
این همه غلغله آخر نه بود بے چیزے | این همه ولولہ بے صرفه نباشد زنهار
حضرت حالی و شمس العلما اینگه | وان دگر دیده ورانی که بوندش انصار
تا چه پیش آمده کین ناموران را بجهان | در بدر گشتن و دریوزه گری گشت شعار

شرح این قصهٔ جان سوز نه گفتن تا کے
سوختیم سوختیم این سوز نهفتن تا کے

هان و هان گوش بدارید که می گویم باز | داستانیکه غم افزا بود و زهره گداز

فرصتی بیش نرفته است که با شوکت و جاه   ما در این ملک ببودیم بهر پایه فراز

تیغ اگر بود و گر نامه و قرطاس و قلم   همه را بود هم از نسبت ما زیب و طراز

ناگهان شعبدهٔ تازه برانگیخت سپهر   ناگهان نقش دگر زد فلک عربده باز

بازی چرخ بدست دگری داد عنان   رفت یکباره ز ما خرمیِ نعمت و ناز

این قدر بود که در حلقهٔ طاعت کیشان   پایهٔ ما ز حریفان دگر بود فراز

ما از آن جمله باین مرتبه راضی بودیم   کز پسِ پردهٔ فلک بازی نو کرد آغاز

رسم و آئین حکومت روش تازه گرفت   بزم تعلیم بآئین دگر یافت طراز

به علومی که جدید اند سر و کار افتاد   درس پارینه بتقویم کهن گشت انباز

جا بجا مدرسه ها طرح نهادند کز و   هیئت و فلسفهٔ تازه به بر گست و به ساز

دفتر دانش ما جمله بتاراج برفت   گشت کوتاه بیک باره سخنهای دراز

بزم برهم شد و سر بر نگرفتیم ز خواب   جلوه ها پیش و در دیده نکردیم فراز

ما همان مست بخواب اندر و یاران دگر   در رهِ منزل مقصود همان در تگ و تاز

تا بجائیکه بهر پایه و هر فن ما را   خواری افزود و حریفان دگر را اعزاز

نتوانیم که این قصهٔ غم شرح دهیم   شب بود کوته و افسانه درازست و دراز

مهر لب گشت همانا نه زبانم گفتن
که توان گفتن و هرگز نتوانم گفتن

روزگاری همه بودند بدان خواب و خمار   ناگهان رحمت حق پرده فگند از رخسار

مردی از غیب عیان گشت و بیاران بدمید
می ندانم که بیک بار چه افسون بدمید
غلغلی خاست ز هر ناحیه و برزن و کوی
منکران نیز بافسانه اش از جا رفتند
الغرض انجمنی داد زیاران ترتیب
فکر کردند و بر اسباب مرض پی بردند
کین مرض را بجهان هست اگر درمانی
حالیا چاره جز این نیست که بنیاد نهند
پس بدریوزه بهر کوچه و بازار شدند
رشتهٔ سعی و طلب گرچه بسی گشت دراز
لاجرم رو به شهنشاه دکن آوردند
داور دادگر خسرو اقلیم دکن
بره و رسم شهان چاره نوازی فرمود
آستین کرم افشاند و توگوئی به مثل
مبلغی خاص عطا کرد و بفرمان بنوشت

دم گرمیکه ز ریخ نیز برون داد شرار
می ندانم که چه اعجاز نمود از گفتار
شوری افتاد بهر کشور و اقلیم و دیار
بسکه هنگام سخن سحر همی برد بکار
تا کند خسته دلان را بنوازش تیمار
زان سپس چارهٔ آن درد نمودند اظهار
غیر تعلیم نبوده است و نباشد زنهار
بیت علمی که کسان را بود از جهل حصار
تا مگر کاسهٔ شان پر شود از زر عیار
لیک افسوس که آماده نشد چارهٔ کار
وان همه خستگی خویش نمودند اظهار
میر محبوب علیخان که بود عرش وقار
شاه را چاره نوازی بود آئین و شعار
ابر نیسان بزمین دُر و گهر کرد نثار
که بهر ماه رسانند زما این مقدار

باری از فیض شه آن مدرسه برپا گردید
آنچه ما می طلبیدیم مهیا گردید

دولت از پردهٔ تقدیر چو شد چهره کشای — هست آن مدرسه امروز بصد فر و بهای

طالبان هنر از هر جهت و ناحیتی — جمع گشتند و گرفتند درش را ماوای

تا بکی حسرت غرناطه و بغداد خوری — قدمی رنجه کن و در حرم مدرسه آی

طالبانش همه فرمانده معنی گشتند — دامن تربیتش هست مگر ظل همای

گرچه امروز بدین آب و طراز ست ولی — نه توان گشت از اندیشهٔ او بی پروای

آن بناها نه رسیده است به اتمام و هنوز — خود ز سر رشتهٔ تعلیم نداریم غنای

لاجرم چارهٔ این کار بجستیم از عقل — از ره چاره گری شد بدکن راهنمای

پس بفرمودهٔ دانش ز علیگڈه آخر — کاروان شد سوی اقلیم دکن راهگرای

به نیایش به در دولت سلطان رفتیم — هم به فرمان ادب پشت نمودیم دوتای

از پس کرنش و تسلیم به آداب و نیاز — عرض مطلب بنمودیم و ستادیم بپای

شاه از لطف اشارت به نشستن فرمود — امر چون فوق ادب بود نشستیم بجای

پس از آن معتمد شاه عماد الدوله — که دبیریست هنرپرور و معنی پیرای

به ادب آمد و توقیع همایون برخواند — ما همه گوش بر آوازش و او نکته سرای

شه بدستور گران مایه فرستاد پیام — کاینک آن مبلغ پیشینه دو چندان فرمای

بسکه زین مژدهٔ جانبخش بخود بالیدیم — غنچه سان در بر ما تنگ همی گشت قبای

چون بما بیش ز اندازهٔ خواهش بخشید — بیش ز اندازه خواهش و بدش اجر خدای

شاه تنها نه کرم کرد و نوازش فرمود — که شدیم از همه اعیان دکن بهره ربای

آسمان جاه فلک پایه بشیر الدوله — بازوی دولت و دستور شه و ملک آرائے

وان وقار الامرا زبدهٔ اعیان دکن — آن هنر پرور و دانا دل و فرخنده لقائے

پایهٔ ما بفزودند و کرم فرمودند — شکر این منت و احسان چه توان کرد ادائے

شائگان گشت قوافی و ازین چاره نبود — خوشتر آنست که اکنون کنم آهنگ دعائے

یارب آن باد که شه با همه اعیان و وزیر — تا ابد باشد و گردون بدرش ناصیه سائے

بعد ازین جمله دعاها که پذیرد خدا — خویش را اگر بدعا یاد کنم هست بجائے

یعنی از نسبت آن شاه گرامی باشم
شه نظام ست و بزیبد که نظامی باشم

قصیده

سنه ۱۸۹۰ء

دل پر حوصله آخر چو ز دعوی ماند — تا که آرد که بدر رد تو شکیبا ماند چو

راضیم از نگهِ شوق که گویا همه باز — از زبان هرچه دهم عرض تمنا ماند

مگر از زاهد افسرده - دلی وام کنم — که رخ هیچ مهش بیند و بر جا ماند

خلش آبله و خار تماشائے خوشیست — بگذارید که این عربده - برپا ماند

راست ما را غلطی هست که آوازه شده است — مهر - گوینده بآن عارض زیبا ماند

برسراپای جمالِ تو نگاهم گوئی
رهروی هست که از ضعف بهرجا ماند

آه ازان رنگِ ندامت که پس از کشتن غیر
یک دو دم بر رخِ زیبای تو پیدا ماند

ناتوان جان حزینم رهِ لب پیش گرفت
آه ازان غصه که بیچاره - بره وا ماند

ارمغانی نبود در خور خاکِ در او
مگر آن سجده که آماده به سیما ماند

مست و پرعربده - آنجا به چکیدن خواهم
کز لبِ لعلِ تو از بوسه معرّا ماند

نوبهاران همه نرگس بدماند که چمن
بر جمالت همه تن محو تماشا ماند

می میاشام و لب لعل می آلود - ببوس
کین گنه در روشِ عشق به تقوی ماند

یک جهان شیفتهٔ طرز دل آرای اوست
روضهٔ خلد بکوی تو بهانا ماند

او بغارتگریم آید و من آن خواهم
کارمغانی دهمش انچه زلیخا ماند

خضر - در وادیِ غم تازه براه افتادست
مگذارید که غربت زده - تنها ماند

بگذر از خلد که در کیش توکّل نبود
هر که امروز - در اندیشهٔ فردا ماند

صدره افتاد که مجنون غلطش کرد بدشت
کلبه ام بسکه بزیبائی صحرا ماند

پند می دادیم و نام تو بُرد - ناصح
تا بدین بدرقه آن زهر گوارا ماند

جادهٔ پیشروان رفتم و دانم که خرد
اندرین شیوه - نه با من بمدارا ماند

ننگ همت بود آری - که زبان تازه کنی
هم ازان جرعهٔ باقی که به مینا ماند

نیست جز دون فطرت که ببازار کمال
چشم دوزی بمتاعی که زلیخا ماند

صرفه نبود که همان بر روش پیشروان
خامه - در راه سخن بادیه پیما ماند

داستان - چند توان کرد ز محمود و ایاز
گر نسیم از شکنِ زلف گشاید گرہے
اشک خود بر شمرے آنچه ز باران آید
سفله را بستائے و بگوی که بجاه
هرزه چند بجسم بانی و سنجی که بمهر
گرچه بر هیچ این شیوه - پی برد ظهیر
لیک با این همه از گرمیٔ هنگامهٔ آز
پستیٔ طالع ازین بیش چه باشد که کسی
شیوهٔ مدح و غزل گرچه دل آرا روشیست
شعر اگر دامنِ دل می نکشد بانگ خراست
من و یزدان که اگر پایهٔ فن بر نکشند
هان و هان چند توان بود به تقلید اسیر
پاے ازین دائرہ تنگ برون نه که سخن
جادهٔ مشعر بیان گیر که این طرز نوی
راستی ورز و چنان پیکرِ گفتار آراے
هم به هنجار نوی تازه نواے بکشم
بمثل گر سخن از صبح برانم گویم

تا یکے خود سخن از وامق و عذرا ماند
فکر را با تو صد آویزش بیجا ماند
خون دل نام کنی هرچه به مینا ماند
کمترین بندهٔ او با جم و دارا ماند
سخت خاتمهٔ دفتر انشا ماند
کین نه رازیست که مستور ز دانا ماند
نتوانست کزین هرزه روی - وا ماند
پاے در بند خطا ماند و عمدا ماند
بتنزل گشت نه چندان که گوارا ماند
نغمه - گر نیست دل آشوب بغوغا ماند
حیف باشد که سخن را بجهان جا ماند
واے آن کس که بره سلسله بر پا ماند
خود محیطیست که هر قطره بدریا ماند
دلپذیر است و دل آویز و دل آرا ماند
که فروغ اثر از ناصیه - پیدا ماند
باد اینکه - در آغوش دلش جا ماند
سحر آمد که جهان گرم تماشا ماند

مشکِ شب جمله بتاراج رود و زدم مهر
شوشهٔ سیم پراگنده به هر جا ماند

سحر از جیبِ اُفق سر بزند خندخند
شب بخود پیچد و از غصه بسودا ماند

آید از صحن حرم بانگ موذن در گوش
دیر از نالهٔ ناقوس پر آوا ماند

رند باشیشه و می راهِ چمن گیرد و شیخ
در غم سبحه و مسواک و مصلا ماند

چمن از غلغلهٔ مرغ به جنبش افتد
کوه از قهقههٔ کبک پر آوا ماند

پاسبانان ز سر کوچه و ره برخیزند
در میخانه بروی همه کس وا ماند

کاروانها بره افتند و جرس ناله کشد
دشت و صحرا پُر از آوازه و غوغا ماند

رهرو خسته که از زحمت دوشش است بتاب
دو سه گامی رود و باز بره وا ماند

رند میخواره که از بادهٔ دوشین سرمست
همچنان فارغ از اندیشهٔ فردا ماند

گاه سر بر زند از خواب و رود باز بخواب
گاه مخمور ز جا خیزد و از پا ماند

دست در گردن معشوق چو خیزد عاشق
هم بدست دگرش گردن مینا ماند

در چنین وقت به نعمانی آشفته گذر
که قلم در کف و آمادهٔ انشا ماند

الحق ار شبلی آزاده بداوش نرسد
زود بینی که اساس سخن از پا ماند

قصیده

متضمن حالات سفر روم (مئی ۱۸۹۲ء)

بهر تکمیل فن و هم پی تحصیل عبر
روزگاریست که بسی داشتم آهنگ سفر

فارغ از حج و زیارت چو مرا کرد خدای
خواستم تا بسوی روم شوم راه سپر

گرچه من گرم طلب بودم و بس مستعجل
لیک تاخیر همی رفت بفرمان قدر

دیر آن مایه شد آخر که حسودان گفتند
که فلان جز هوس خام ندارد در سر

روم گویی دو سه گام است که این خام طمع
بی تکلف بسفر چیست ببستست کمر

ره چنین دور و دراز و سفر این مایه خطیر
چون میسر شود آنرا که نه زورست و نه زر

من درین غصه و غم خون جگر می خوردم
ناگهان شاهد مقصود در آمد از در

اتفاقی عجبی گشت مرا عقده کشا
که از و وهم و گمان نیز نمیداشت خبر

یکدو مه پیشترک زانکه زنم کوس رحیل
بودم از زحمت تپ خسته دل و تفته جگر

چون ستوه آمدم از تپ بدل آمد که مرا
چاره جز نقل مکان هیچ نباشد ایدر

عزم دیرینه بیاد آمد و گفتم چه خوش است
که بیک حیله دو تا کار برآرد داور

آرنلڈ آنکه رفیق ست و هم استاد مرا
هم درین عرصه بانگلنڈ همی خواست سفر

گفتم این صحبت و این واقعه نادر افتد
پس بعزم سفر از جای بجستم مضطر

چون ازین داعیه مردم همه آگه گشتند
هم بیاران و عزیزان وطن رفت خبر

همه را مهر بجنبید و بدرد آمد دل
جمله گفتند که این زحمت بیهوده مبر

دل بهجران منه و رسم وفا را مگذار
ور نخواهی که کشی پای ازین راه مگر

روزکی چند بیاسای و سپس ساز بده
ساز و برگ سفر آنگونه که باشد درخور

با خود از نقد و هم از امتعه آن مایه بگیر
که اگر دیر بمانی نبود هیچ خطر

مصلحت نیست که این مرحله تنها سپری — لاجرم خادمکی نیز بهمراه ببری
گفتم این جمله که گفتید بود عین صلاح — لیک طالب نبود در گرو نفع و ضرر
مرد این مرحله گامی که فرا پیش نهاد — باز پس می نه کشد گر همه مرگ آرد بر
الغرض از رمضان بست و ششم بود که من — گرم برخاستم از جای و شدم راه سپر
اوفتادم بره کوه و بیابان یکچند — پس بکشتی بنشستم من و یاران دگر
زحمتی صعب کشیدیم بکشتی دو سه روز — بسکه از موج بهر لحظه شدی زیر و زبر
کس نیارست سرش باز گرفت از بالین — کس نیارست جدا کرد تنش از بستر
نبود مایهٔ آزار - بکشتی - چیز دگر — غیر ازین محنت سه روزه کزو نیست مفر
نان خورش بود ز هر گونه مهیا ما را — از کباب بره و مرغ و می و نقل و شکر
گرچه من زان می پالوده نیالودم لب — دیگران لیک علی الرغم زدندی ساغر
هفتم ماه مئی چون برسیدیم عدن — کشتی آسود و بینداخت زبانی لنگر
من فرود آمدم و روی بشهر آوردم — تا خبر جویم ازین مملکت از بدو و حضر
کوهساریست که هر چند بلندست و فراخ — لیک از سبزه و گل نیست درو هیچ اثر
هر کجا میگذری ریگ روانست و خزف — هر طرف می نگری خاک سیاهست و حجر
گبر و ترسا که نزیل اند درین بقعه همه — بزبان عربی حرف زنندی یکسر
مردم شهر که خود را بسمالی نامند — حیوان اند نه بل از حیوان هم بدتر
خوار و بدبخت و تبه کار و سیه چرده و زشت — سفله و دشمن و کج روش و بد گوهر

خویشتن را به عرب بسته وحاشا که عرب / این چنین خوار و زبون شان بپسندد داور

چون زبان همه تازی بود و هم چو عرب / نام شان بسته بود با لقب جد و پدر

عامیان در غلط افتند و گمان باز برند / که مگر در نسب و نسل ز معد اند و مضر

تخم و هم ریشهٔ این نخل ز خاک حبش ست / که درین جای ببار آمد و افشاند ثمر

شاگه کشتی ما باز برفتار آمد / تا بیک هفته گذر کرد ز بحر الاحمر

به سویز آمد و استاد و چنان زود گذشت / که ز کیفیت حالش نشدم هیچ خبر

این همان نهر عجیبیست که زینسان کاری / جُز در افسانهٔ پارین نه شنیدیم دگر

بست فرسنگ درازست و به پهنا چندان / که دو وابور توانند ازو کرد گذر

مردی از اهل فرنسا که لسپسش نام است / زده این نقش و در اقصای جهان گشت سمر

آن خرد ورچو در آغاز بدعوی برخاست / که توان آمدن از عهدهٔ این کار بدر

مردمان سخره گرفتندش و گفتند که این / هرزه ئی هست که فرزانه ندارد باور

از مئی چار دهم بود که در پورٹ سعید / برسیدیم و نشستیم به وابور دگر

درمیان من و ارنلڈ بیفتاد فراق / زانکه راه من و او گشت جدا زین معبر

پورٹ جائیست که تا چشم و نگه کار کند / زورق و کشتی و وابور بود سرتاسر

صد به بینی که برافراشته اینجا رایت / صد به بینی که در انداخته اینجا لنگر

شاگه کشتی ما باز روان گشت و گذشت / از ره یافه و پس کرد به بیروت سفر

من بساحل شدم و مردی از ابنای حلب / همرهم گشت و به هر ناحیه ام شد رهبر

خوب جاییست که ناخواسته در باز دو دل — هر که سوزی بدلش دارد و دردی بجگر

موضعی خرم و سیری خوش و جای دلکش — راه هموار و زمین پاک و مکان خوش منظر

گبر و مسلم همه خوش جامه و موزون اندام — خاص و عامی همه گلگون تن و زیبا پیکر

جامه‌هاشان بعرب ماند و در زی و لباس — هیچ فرقی ز مسلمان نبود تا کافر

چون برون رفتم ازین جای و ازان جادهٔ نو — پیش میرفتم و بازم بقفا بود نظر

از مهی شانزده هم بود که گشتیم روان — پس به قبرس برسیدیم بهنگام سحر

این همان جای قدیمیست که در عهد امیر (یعنی امیر بخارا) — سپهی رفت بتسخیرش و زد فال ظفر

حالیا دولت انگلنڈ گرفتش از ترک — لیک با صلح نه از یاوری تیغ و تبر

مسجد جامع و الوانکه قبرس دیدم — سیر این بقعه مرا بس عجب افزود و عبر

روڈس و سکنه بره آمد و زان پس ازمیر — کشتی استاد به ازمیر و شبی برد بسر

من سوی شهر روان گشتم و یک یک دیدم — مسجد و مکتب و بازار و ره و کوچه و دور

فرض آدینه ادا کردم و از بعد نماز — در کتب خانهٔ سلطانیم افتاد گذر

مجلسی از فقها بود در آن جا و بهم — بحث از متعه همی رفت و هم از قول عمر

زان یکی رو بمن آورد که چونی چه کسی — تا چه را برزده دامن محنت بکمر

گفتم از هندیم و از خوان ادب زله ربای — طرفی میبرم از هر جهت و هر کشور

گفت حالا سخن از متعه همیرفت تو هم — گر توانی سخنی گوی و مثالی آور

من بپاسخ در معنی زدم و مستمعان — لب بتحسین بگشادند پس از بحث و نظر

پس ز از میر روان گشتم و در عرض دو روز | طی شد این راه و به پایان برسید این دفتر
مختصر گفته ام این حرف و تو هم میدانی | که درین بادیه بس تنگ بود راهگذر

هر که جویا بود از حال من و رحلهٔ من
بایدش گفت که این نظم بخواند یکسر

قصیدهٔ بهاریه - ناتمام

سنه ۱۸۸۸ع

دوش این مژده بگوش گل و ریحان آمد | که بهار آمد و بسیار بسامان آمد
ابر گوهر همه افشاند چو گریان بگذشت | گل همه زر بپراکند. چو خندان آمد
آب را سلسله بر پای به بستند ز موج | بسکه دیوانه وشش از طرف بیابان آمد
لاله چون مغبچگان چهره برافروخت بباغ | سنبل آشفته تر از طرهٔ خوبان آمد
سبزه سر بر زده از خواب - دگر رفت بخواب | بسکه باد سحرش مروحه جنبان آمد
هر حبابی که سر از آب برارد - گویه | باید از سر بتماشای گلستان آمد
عید نوروز بهارست که در خدمت گل | سرو و عرعر بمیان برزده دامان آمد
می چمد که بچمن - گاه خرامد لب جوی | باد صبح آمد و بر شیوهٔ مستان آمد
بوی گل هست که بر دوش صبا تکیه زده | من غلط کردم و گفتم که سلیمان آمد

آتش افروخت گل و مرغ چمن گشت خلیل — کہ بر و آتشش سوزندہ گلستان آمد
زین دو سہ حرف فزون نیست مغان را سخنی — کہ بہار آمد - و ابر آمد - و باران آمد
دور در ورگل و مل ہست کہ در جوش طرب — زاہد از صومعہ در میکدہ مہمان آمد
بزم آرائے و گل افشان و قدح گیر کہ باز — آمد آن شوخ و چہ گویم بچہ سامان آمد
رخ برافروختہ و طرہ فروہشتہ بدوش — جام در دست و گل و لالہ بدامان آمد
طرۂ پرشکنش بسکہ بپیچید بپائے — ہم بہر گام چو مست افتان خیزان آمد
چون بیکبارہ نقاب از رخ زیبا برداشت — تا چگویم کہ چہا بر سر ایمان آمد
او ہمان یک نگاہ ناز زیان کرد مرا — روزگار خرد و ہوشش بپایان آمد

جام مے داد بدست من و آنگہ بسرود
غزلے تازہ کہ آرائش دیوان آمد

مطلع ثانی

بر من این مایہ بلا از لب جانان آمد — چہ کنم آہ بدر روئے کہ زور بان آمد

مراثی

مرثیہ

نواب ضیاء الدین خان مرحوم دہلوی متخلص بہ نیر

۳- اکتوبر سنہ ۱۸۸۵ء

گرم ہنگامہ شو ای نالۂ دل ہان برخیز
از پی برہمی عالم امکان برخیز

توہم ای آہ جہان سوز بسامان برخیز
ای جنون باز بتاراج گریبان برخیز

چشم خون نابہ فشان خواست چو طوفان کردن
خون شو ای دل - کہ توانم سر و سامان کردن

دو جہان اینہمہ درہم شدہ چون ست و چہ ہست؟
آسمان حلقۂ ماتم شدہ چون است و چہ ہست؟

مہر- داغ دل عالم شدہ چون است و چہ ہست؟
اختران - دیدۂ پرنم شدہ چون است و چہ ہست؟

شاہد روز بجز رگ کہ؟ بماتم بنشست
از چہ؟ لیلای شب آشفتہ و درہم بنشست

تا چہ ہست این کہ دل از نالہ نیاسود ہنوز
ہمچنان زخم جگر ہست نکسود ہنوز

اشک از دیدہ بر آید جگر آلود ہنوز
آتشی ہست ہمانا کہ رود دود ہنوز

فاش گویم کہ سخنگوی زمان روی نہفت

تیره شد دہر کہ شمس ز جہان رو بنہفت

آن طراز سخن آن یوسف کنعان سخن — آنکه آراست ز نو زلف پریشان سخن

آنکه صد پایه فزود از سخنش شان سخن — آنکه لعل و گہر افشاند بدامان سخن

دو سه روز نیست که از جام اجل مدہوش ست

عالمی ز و بسخن مانده و او خاموش ست

آن گران پایه که دون مرتبهٔ اوست سخن — شاعری کز دم کلکش ہمہ جا دوست سخن

فیض او بین که باین رنگ باین بوست سخن — خواجه او بود و توان گفت که ہندوست سخن

اینک از دست اجل جیب وجودش چاک است

پایهٔ فن بفلک برده و خود در خاک است

علم و فن را بجہان داد گری بود۔ نماند — نکته سنج سخن و دیده وری بود۔ نماند

در جہان نخل ہنر را ثمری بود۔ نماند — نظم را خامهٔ او بال و پری بود۔ نماند

ای سخن گریه بروز سیہت باید کرد

ای ہنر رحم بحال تبہت باید کرد

شبلیا دست نبرد دامن ادراک بزن — شیشهٔ صبر درین حادثه بر خاک بزن

ای جنون جیب و گریبان خرد چاک بزن — تو ہم ای ناله سراپرده بر افلاک بزن

گر نه خون گشته بمژگان ترم می آئی

آخر ای دل بچه کار دگرم می آئی

مرثیه

مولانا فیض الحسن مرحوم سهارنپوری اُستاد مصنف
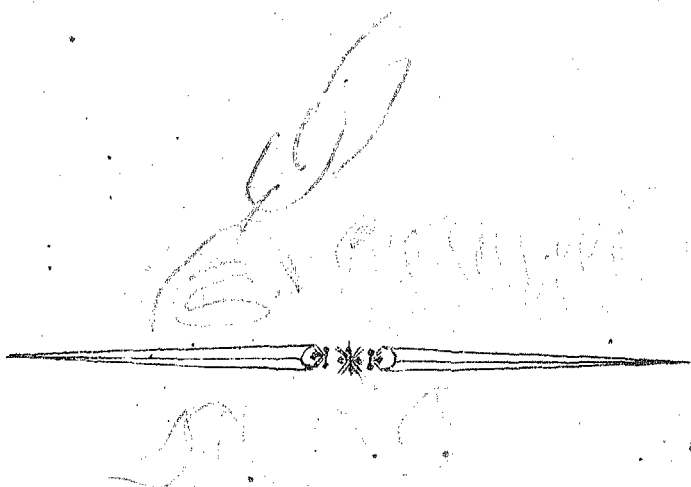
سنه ۱۸۸۷ء

درین آشوب غم عذرم بنه گر ناله زن گریم — جهانی را جگر خون شد همین تنها نه من گریم

به تحسین صبوری چند بفریبی مرا ناصح — دمی بگذار تا در ماتم **فیض الحسن** گریم

به مرگش - علم و فن در ناله با من هم نوا باشد — هنر بر خویشتن گرید چو من بی خویشتن گریم

دو تا غم دارم و هر یک ز دیگر حسرت افزاتر — بمرگش گریم و آنگاه بر مرگ سخن گریم

خود این آشوب و این هنگامه از یادم نخواهد شد — همان نو باشد این غم تا درین دیر کهن گریم

گهی بیخود به برهم گشتن کار هنر نالم — گهی بیخویش بر روز سیاه علم و فن گریم

به یکبار انجمن برهم زدی تا از میان رفتی — سزد من گر درین ماتم چو شمع انجمن گریم

چه در دل داشتی تا از که رنجیدی چرا رفتی
ز ما بگسسته ای مولای ما آخر کجا رفتی

چه در دل داشتی آخر ز یاران بر کران بودن — دو سه روزی دگر بایستی آخر میهمان بودن

خود این را سهل می گیریم کز ما دامن افشاندی — بحال فن همی بایست آخر مهربان بودن

نگوییم من تو خود انصاف ده تا از که می آید — عرب را زنده کردن وانگه از هندوستان بودن

تو آئین نکتہا و ایزدی فرمان نشان دادن — بکشف راز دین روح القدس را ترجمان بودن

به پیغمبری بر جادهٔ پیشینیان رفتن — با آہنگ حجازی یادگار باستان بودن

نگیرم از کجا سنجد لطافت طبع رنگینت — بنافہمان ندانم چون پسندی ہمزبان بودن

کہ یارب بود آنجا؟ باکدامی ہمنشین خفتی
ہنر را پایہ بالا بردی و خود در زمین خفتی

زبس در کار غم دل بوده است و دیدهٔ تر ہم — بخاک تربت او لعل افشاندیم و گوہر ہم

سخن را این چنین شیرازه بستن تا کہ بتواند — پس از وی دفتر معنی پریشان گشت و ابتر ہم

باوج پایہ اش من خود ندیدم در جہان کس را — وزین پس مثل او ہرگز نہ بیند چشم اختر ہم

بود شور غریب اما باین ہنگامہ کی ماند — غم مرگش روان فرساست از آشوب محشر ہم

صبا گر بگذری بر تربت پاکش بگو از من — کہ ای در شیوهٔ دانش ہم استاد و رہبر ہم

درودی پیشکش آورده ام باشد کہ بپذیری — کہ شبلی خاک بوس درگہت بود و چاکر ہم

ازین خواب گران آخر چو روز حشر برخیزی
چو صور حشر من در نالہ ام - وقت است اگر خیزی

مرثیہ

جنرل عظیم الدین خان مرحوم

سنہ ۱۸۹۱ع

تا کی ز غم نہان نگویم — گویند بگو - چسان نگویم

وارم جگرے و دمے توانم | کافسانهٔ باستان نگویم
از عشوه بدهٔ فلک ننالم | از نیک و بد جهان نگویم
از نالهٔ دل اثر نخواهم | از داغ جگر نشان نگویم
رفت آنچه ز دور چرخ بر من | یک حرف ازان میان نگویم
این جمله همے توانم اما | نتوان کین داستان نگویم
در ماتم خان **اعظم الدین** | جز قصهٔ خون چکان نگویم

آه از غم این چنین امیرے
شیرافگن و شیر و شیرگیرے

آه آن بر و دوش و برز و بالاے | آن پیکر و روے و قد زیبای
آن زور بهمیدی بازوے | آن فرهٔ خسروی به سیمای
آن دانش و عقل و هوش و فرهنگ | آن حوصله و درایت و رای
آن کو به شرف نداشت مانند | آن کو به هنر نداشت همتای
آوخ که چنین بلند جاهے | یکبار چنان بیفتد از پای
آه این چه جفاست کان بر و دوش | آلودهٔ خاک و خون شود های
آن بازو تیغ باز افسوس | آن پنجهٔ شیرگیر ساعد وای
آه این چه مصیبتے ست جانکاه | آه این چه غمی است صبرفرسای

چون زین غم جانگداز گریم

گریم صد بار و باز گریم

درخاک شد آن امیر ذیجاه — یا تهمتن اوفتاد در چاه
مهمان یکی بشب شد و خاست — تا باز رود بسوی بنگاه
کم حوصلگان سفله چند — بودند نشسته در کمینگاه
کالسکه چو در مقابل آمد — آن کج روشان دون بناگاه
یکبار ز بر گشاده‌اند — شش تیر و یکی خطا نشد آه
بر جبههٔ صبر چین فگندند — با آن همه زخمهای جانکاه
برخاک فتاد و باز برخاست — پس طی بنمود پارهٔ راه
آسود دمی براه وزان پس — افسانهٔ عمر گشت کوتاه

با صد سختی بماند خاموش
آن صبر بیار رسید از جوش

ای کشتهٔ ظلم هان خبر گیر — وین نالهٔ ما بگوش درگیر
این مه بخسوف می نیرزد — از چهره نقاب خاک برگیر
برخیز و همان برسم پیشین — هم تیغ بدست و هم سپر گیر
ترکانه کلاه بفرق بشکن — چار آینه و زره ببر گیر
مردانه خرام و رهبری را — اقبال و سعادت و ظفر گیر
کیفر بستان و دشمنان را — آتش شو و در نهاد درگیر

آنگاه بکار ملک پرداز
بر ہم شدہ کارہا ز سر گیر

آن رونق رامپور باز آر
آن آئینہ را دگر بزر گیر

این جملہ بکام دوستان کن
زین بعد ہر انچہ خواہی آن کن

مثنوی ناتمام

سنہ ۱۸۸۵ء

فرصت آن برگزیدۂ احباب — گفت روزی بمن ز روی عتاب

کای بہ بیجا صلے بسر بردہ — ہرزہ خون دل و جگر خوردہ

تا چہ خواہی ز شاعری یعنے — چند ازین ترہات بیمعنے

داستانہای پاستان تا چند — شکوۂ جور آسمان تا چند

تا چہ سودست وہذیان گفتن — مژہ را ابر خون فشان گفتن

دیدہ را معدن گہر خواندن — داغ را ہدیۂ جگر خواندن

دل بفکر محال خون کردن — وحشت آموختن جنون کردن

دیر را روکش حرم گفتن — سفلہ را حریف جم گفتن

سحر و اعجاز را قرین خواندن — وہم را برتر از یقین خواندن

سخن عشق ہرزۂ چند است — چاک را با جگر چہ پیوند است

اینچہ ! اخوالیست - عشق ورزیدن — سادہ را بجان پرستیدن

خود بہ بین ! ارزش بتان چہ بود — پیکری سادہ - جان جان چہ بود

آن بہار طرب زمانے چند — راند زین گونہ داستانی چند

در سخن مهر و کین همی آمیخت
زهر با انگبین همی آمیخت

لطف را با عتاب می آلود
زهر با قند ناب می آلود

گرچه منعم ز ساحری میکرد
خویشتن خود فسونگری میکرد

سخن او که متصل میرفت
از ره گوش سوی دل میرفت

گفته اش را بجان پسندیدم
او گهر می فشاند و می چیدم

خواهم اکنون عنان بگردانم
رسم پیشینیان بگردانم

زین بساط کهن چو بر خیزم
پیکری تازه بر انگیزم

رسم دیرینه را بر اندازم
در سخن طرح دیگر اندازم

بدمم خلق را فسون دگر
کرده ام ساز ارغنون دگر

تا بسنجی که با کمال سخن
تنگی نیست در مجال سخن

این روش گر قبول دوست نبود
می توان جادهٔ دگر پیمود

شاعری نه همین سخن سازیست
که درین پرده گونه گون بازیست

طرز اندیشه نو کنم اکنون
نشنیدی که الحدیث شجون

دیباچه
سیرة النعمان

حمد و ستایش که بعنوان خوشست
نعت همان گونه همانسان خوشست

شیفتگانیم و پیمبر پرست — سجده اگر نیست زمین بوس هست

تا بخودی پایه نگهدار باش — دم ز شریعت زن و هشیار باش

هرچه ز بیش است و زکم — باز دان — سجدهٔ و تعظیم — ز هم باز دان

در ره الفت — که بود پیچ پیچ — پا چو نهی — بر تو نگیرند هیچ

تمهید

من که درین دایره از دیر باز — پاے ز خلوت نه نهادم فراز

باز بر آنم – که درین داورے — دل برم از خلق بافسونگرے

خواسته ام طرح دگر ریختن — شعبدهٔ تازه برانگیختن

بزم دگر هست و تماشا دگر — باده دگر آرم و مینا دگر

زمزمهٔ تازه بساز افگنم — غلغله در حلقهٔ راز افگنم

باده فرستم بحریفان دگر — از مے دوشین قدرے تندتر

زخمه که بر تار سخن میزنم — هان بنگر تا بچه فن میزنم

قاعدهٔ سحر طرازیست این — نیک نگه کن که چه بازیست این

پا چو درین معرکه افشرده ام — پایهٔ فن تا بکجا برده ام

ق

حرمت این کار نگهداشتن — نامه به لعل و گهر انباشتن

کار من است این حد هر خامه نیست — این بود آن مے که بهر جام نیست

دست اگر سوے قدح برده ام — جاے عنب لخت دل افشرده ام

کان معانی همه کاویده ام
غارت بتخانهٔ چین کرده ام
خاک در میکده ها بیختم
دایه اگر از دگران خواستم
فن سخن گرچه بود دلپذیر
گرچه متاع از دگر آورده ام

کین گهر چند فرا چیده ام
تا صنمی چند گزین کرده ام
کین می صافی بقدح ریختم
چاره نه زو بود ازان خواستم
نیست درو خود ز روایت گزیر
قطره ربودم گهر آورده ام

گرچه مرا شیوهٔ فن این نبود
پیشتر ار گرم طلب بوده ام
بزم چو آن فرّه و آن ساز داشت
لیک چو آن مطرب و ساقی نماند
بزم بطرز دگر آراستم
گرچه سر و برگ سخن دیگر است

حرف به اردو زدن آئین نبود
بادیه پیمای عرب بوده ام
ساغر من بادهٔ شیراز داشت
بوی ازان میکده باقی نماند
خوشتر ازان نیز که میخواستم
شمع همان است ولکن دیگر است

باد گوارا به عزیزان تمام
بادهٔ گلگون به سفالینه جام

مثنوی ناتمام

جون ۱۸۹۲ء

مقام قسطنطینیه

قاصد فرخنده من هان تعال — مُتّعک الله بحسن المآل

پیش رسید است سفر ناگزیر — گرم زجا خیز و ره هند گیر

زود رو و فکر دو عالم مکن — ور نفسی راست کنی هم مکن

دیده براه اند عزیزان هند — جمله گرامی گهرکان هند

چون تو وران بزم کشی زمزمه — دایره گردند بگردت همه

تا ز حدیثت تو شوند بهره مند — هر یکی از جای جهد چون سپند

جمله بدین حرف که ای نیکخوی — حرفی ازان یار سفر کرده گوی

تا بچه حال است و چسان است خود — رفت چها بر سرش از نیک و بد

بر روشش دیده وران میسزید — یا که چو بهمان و فلان میسزید

از پس این محنت و رنج است گرفت — از سفر روم چه برداشت طرف

بزم خوشی بود تماشا چه کرد — کار بسی بود از آنها چه کرد

در صف دانش طلبان چون نشست — زان چمن تازه بدامن چه بست

طی چو شود مرحلهٔ پرس و جوی | از من آواره بیاران بگوی
کای همه گنجینه‌گشایان فن | صدرنشینان سر خوان فن
از کرم داور بالا و پست | حال من آن گونه که بایست هست
هم بهمان طرز و روش میزیم | زنده‌ام و فارغ و خوش میزیم
گرچه خودم با سر و سامان نیم | نازکش حاجب و دربان نیم
نیست سر انجمن آرائے | این منم و گوشهٔ تنهائے
وینکه بپرسید که زان جلوه گاه | تا چه بود حاصل چشم و نگاه
هی چه توان گفت که ذوق سخن | هر نفسم مے برد از خویشتن
گرچه بخواهم که نشینم خموش | فرصت آن کو که بیایم بهوش
گرچه بعرض سخن آماده‌ام | مست ز کیفیت این باده‌ام
بگذر ازین حرف و مکرر مپرس | خواب خوشی دیده‌ام و دیگر مپرس
خوان سخن گرنه خود آراستم | عذر بنه محو تماشاستم
تند مئی بود خرابم هنوز | دیدهٔ من باز و بخوابم هنوز
با تو چگویم که چها دیده‌ام | شعبده‌ها پیش نظر چیده‌ام

بزم چو از جلوهٔ زیبا پر است
دامن چشم ز تماشا پر است

موکب همایون

یعنی

برآمدن امیر المومنین خلافت پناه فلک بارگاه بگذاردن نماز عید الضحی

مهر چو از جیب افق سر کشید — خاست ز هر ناحیه گلبانگ عید

دیده پر از خواب چو برخاستند — پیر و جوان جمله تن آراستند

طفل که این شیوه نداند درست — مادرش از مهر تن و روی شست

شیوه و آئین طرب تازه گشت — کوچه و بازار پر آوازه گشت

مژده رسید این که شه چاره ساز — زود برآید باداے نماز

تا برد از خوان کرم توشهٔ — خلق برون ریخت ز هر گوشهٔ

بسکه عنان طلب انگیختند — طفل و جوان بر سر هم ریختند

پیک نظر راه تماشا نیافت — نقش قدم هم بزمین جا نیافت

جمله بصد شوق و بصد آرزوے — سوی بشنگطاش نهادند روی

سرمهٔ خاک رهِ شه خواستند — جا بگذرگاه سپه خواستند
از دو سوی راه بکسب شرف — خلق بآئین ادب بست صف
مهر چو در هر جهت افشاند نور — کوکبهٔ شاه عیان شد ز دور
گشت روان از پیِ هم خیل و فوج — موج تو گوئی که شکستی بموج
بود شعار همه از هم جدا — هر همه را رایت و پرچم جدا
پرتو آن اسلحهٔ تابناک — نور همی ریخت بدامان خاک
با همه تمکین چو گذشت این گروه — گشت بیکبار زمین پر شکوه
غلغله برخاست که بادا نوید — مهر جهانتاب خلافت دمید
داغ نه جبههٔ خورشید و ماه — حضرت خاقان خلافت پناه
قاعدهٔ دولت و دین را مدار — آئینهٔ رحمت پروردگار
پیکر لطف و کرم کبریای — سایهٔ یزدان شه کشورکشای
خسرو لشکرشکن و قلعه گیر — شاه فلک عتبه و گردون سریر
فاتحهٔ دولت و طغرای دین — زیب ده افسر و تاج و نگین
شاه فلک کوکبه عبدالحمید — ایّده الله بنصرٍ مزید
فرّهٔ شاهی ز جبین آشکار — حاشیه بوسان به یمین و یسار
مرکب شه پیش چو بگذاشت پای — خلق بیکبار درآمد ز جای
طلعت شه باز چو پرتو فگند — بانگ دعا گشت ز هر سو بلند

شور برآمد که بود تا جهان	باد بکام تو زمین و زمان
چرخ بدان مایه که گردنده است	زنده بمان کز تو جهان زنده است
زیب و طراز همه عالم توئے	سایۂ یزدان بجهان هم توئے
جمله بدانند که در غرب و شرق	هست ترا تاج خلافت بفرق
آن توئے امروز که در روزگار	هست بر دولت و دین را اقرار
تازگی باد رو حشمین از تو هست	زیب و طراز حرمین از تو هست
جز تو که هست ای شه انجم سپاه	آنکه بود شرع نبی را پناه
فره دین نبوی از تو هست	بازوی اسلام قوی از تو هست
شرع بجاه تو چو شد ارجمند	باد بفرمان تو چرخ بلند

سکۂ اقبال بنام تو باد
هر چه بگیتی است بکام تو باد

ترکیب بند

که

در بزم دعوت منعقده (۶) دسمبر ۱۸۹۲ء که از طرف دانش آموزان کالج - بتقریب مبارکباد
واپسی مصنف از سفر روم و شام ترتیب یافت خوانده شد

قاصد خوش خبر امروز نوا ساز آمد	کز سفر یار سفر کردهٔ ما باز آمد

از سفر شبلی آزاده به کالج برسید
یا مگر بلبل شیراز به شیراز آمد

دوستان مژده که آن بلبل خوش لهجه دگر
اندرین تازه چمن زمزمه پرداز آمد

رفت هر چند بسی بی سر و سامان امّا
شکر ایزد که باین برگ و باین ساز آمد

نقد کار آگهی و تجربت آورد بکف
رفت بی مایه و گنجینهٔ صد راز آمد

هر کجا بود ز هر گوشه تمتع برداشت
هر کجا رفت بهر طایفه دمساز آمد

گاه با صدرنشینان ادب گشت قرین
گاه با حاشیه پوشان شه انباز آمد

گاه در بزم فقیهان گران مایه رسید
گاه در حلقهٔ رندان نظرباز آمد

گاه با ساده دلان شیوهٔ تقلید گرفت
گاه با دیده وران پردهٔ در راز آمد

گاه در بیت مقدس به بر مفتی شهر
از رخ شاهد فن پرده بر انداز آمد

گاه در قاهره پنهان به تقاضای هوس
به تحیر شد و در جلوه گه ناز آمد

دلش از ذوق سفر گرچه بپا سود ولی
یاد یاران وطن حوصله پرداز آمد

جذبهٔ شوق دمی رخصت آرام نداد
لاجرم روی وطن کرد و عنان تاز آمد

روز پیش گفت که امشب به ندیمان شما است
وین شرف مایهٔ صد نازش و اعزاز آمد

بزم کاین جلوه و این فرّه و آئین دارد
شکر ایزد که همان رونق پیشین دارد

کالج امروز بآن فرّه و شان ست که بود
بزم را گرمی هنگامه همان ست که بود

همچنان تشنه لبان از خم او سیراب اند
جوی این فیض بدانگونه روان ست که بود

همچنان این چمن تازه علی الرغم عدو — ایمن از غارت ایام خزان ست که بود

ما بکامیم و حسودان تنک حوصله را — هم چنان دیدهٔ حسرت نگران ست که بود

بسکه آوازهٔ اش اطراف جهان را بگرفت — هم چنان بر درش انبوه جهان ست که بود

آستانش که بود مجمع ارباب کمال — هم چنان قبلهٔ دانش طلبان ست که بود

کار تعلیم بآن نظم و طراز ست که داشت — پایهٔ فن همان اوج و نشان ست که بود

یونیین آنکه بما شیوهٔ گفتار آموخت — هم بدالنسان هنر آموز بیان ست که بود

هم چنان شام و بگه در حرم مسجد پاک — شور و آوازهٔ تکبیر و اذان است که بود

هر یکی از بک و ماریسن و ارنالڈ و هورسٹ — هم چنان مدرسه را روح و روان است که بود

وان دگر دیده وران را که باسکول درانند — همچنان سعی و طلب از ته جان است که بود

شبلی غمزده آن جرعه کش طرف بساط — هم بآن طرز نوی زمزمه خوان است که بود

جمله زین بیش که گفتم به تنزل گفتم — ورنه هر شیوه بسی بهتر از ان است که بود

بزم و این گرمی هنگامه نیرزد بشگفت — ساقی بزم همان پیر مغان است که بود

تا جهان ماند و این گنبد مینا ماند
یا رب این ساقی و این بزم دل آرا ماند

تشبیب و غزل

غزل ناتمام

اندازهٔ وفا نگرفت از جبین من — خوانا مگر نبود خط سرنوشت ما
از رد و هم قبول تو فارغ نشسته‌ایم — ای آنکه خوب را نشناسی ز زشت ما

دیگر

صحبت مگرت بود با غیار که امروز — ابروی تو یکباره فرو ریخت شکن را
عرض هنر از هر دو - جداگانه توان خواست — با غمزه بیالا نگه عربده فن را

دیگر

بندهٔ تازه - بهر داوریش بود هوس — صدره آن عربده جو داد مِن باز مرا
ایکه یک موی نگنجد به میان من و تو — جلوه بنمای و ز من نیز بپرداز مرا
نه همین از مژه این رخنه بکارم افتاد — ماجراهاست بآن چشم فسون ساز مرا

دیگر

بهر عضوی ده امشب رخصت هنگامه نازی — که من یک قد و بالا چیده‌ام ذوق تماشا را
به تاراج نگاهش رفت - و حق در دست ما باشد — ز کفر ار پایه برتر می‌نهم آیین تقوی را
ز می این مایه مستیها نمی آید مگر شبلی — نگاه مست ساقی - ریخت چیزی در قدح ما را

دیگر

ہمین تنہا نگاہ لطف رالذت شناس استی
بپیرس از تشنہ کامان ستم ذوق عتابش را

دیگر

چشم تو ز خواب ناز برخاست
یا فتنہ بہ ترکتاز برخاست

بیتاب غم تو شعلہ آسا
صد بار نشست و باز برخاست

بنشست نیاز مند با غیر
وز پہلوے من بہ ناز برخاست

معمورہ عشق ماند ویران
تا شبلی پاکباز برخاست

دیگر

عہدہ برتست اینکہ از جنبش نگہداری زمین
ایکہ گفتی رقص بسمل - اضطرابی بیش نیست

حسن را نازم - کہ ہر موئے ادائے داشتست
ورنہ زلف عنبرینش پیچ و تابی بیش نیست

خلد و حور و کوثر - اے واعظ اگر خوش کردہ
بزم ما ہم شاہد و نقل و شرابی بیش نیست

داد - ازان بیرحم کز چشمم چو سیل اشک ریخت
خندہ اش بگرفت و گفت از ناز آبی بیش نیست

دیگر

افسانہ بخوان زوکہ شکیبم بیادش
وقتے - اگر اے دل شب ما ہم سحری داشت

جز سجدہ - متاع دگر از کس نہ پذیرفت
خاکی کہ ز نقش قدم او اثرے داشت

خود پی بتوان برد ز وارستگی دل
کان نرگس مستانہ بما نیز سرے داشت

ہمت بہ نگاہے کند و حوصلہ بنگر
کان نیز گہے با من و گہہ با دگری داشت

پارینه حدیثی است به تسلیم چه ارزد — گویند که زین پیش فغان هم اثری داشت
خون ریختن دیده ام از دولت دل بود — بیمایه فضولی به متاع دگری داشت
از یمن خدنگ مژه تست که شبلی — تا بود در آغوش جگر نشتری داشت

دیگر

عشق پر مایه دگر عرض هنر میخواهد — لخت دل بازه بآرایش مژگان برخاست
در جهان هیچکس از عهده ایمن نه نشست — تا بغارتگری آن نرگس فتان برخاست
بغلط هم بر شبلی نه نشستی یکبار — گرچه بیچاره بسودای تو از جان برخاست

دیگر

ذوق را فزوده که در سخن کمیه جور دگر — نوبت داوری از غمزه پنهانی هست
بگذرای ابر ز دعوی که هنوزم بمژه — نم اشکی ست که البستن طوفانی هست
وسعت حوصله سعی عمل بین که هنوز — کف خاکم بهوای سر دامانی هست
خال جا کرده بر آن عارض روشن گویی — آتش افروخته هندوی فسون خوانی هست
داشت دعوی مسیحائی و از من بگذشت — چون بدید آنکه هنوزم رمقی جانی هست
روشنم شد ز نوا سنجی شبلی کامروز — هند را نیز قمی هست و صفاهانی هست

دیگر

از وفا نیست در آئین جنون هم اثری — چاک با آنکه ز جیب بدامان در ساخت
دل که با هیچ نمی ساخت ز آزاده روی — با دهان تو که هیچ است چه عنوان در ساخت

حاسدِ سفلهٔ دون با تو نسازد شبلی | هیچ دیدی که جُعل با گل و ریحان درساخت

دیگر

منکرِ خانقه و صومعه نتوان بودن | اینقدر هست که بتخانه دلاویز تر است
ایکه از چاشنی لعل شکرخا گفتی | گفتهٔ شبلی ازان نیز شکرریز تر است

دیگر

غمزه از گوشهٔ چشم تو برآید بیباک | همچو تُرکے که بناگه ز کمین برخیزد
بر سرِ کوی تو نعمانی آشفته و زار | شاد بنشسته و ترسم که حزین برخیزد

دیگر

بتماشا قدمی رنجه بفرمائے که من | دارم از داغ تو در سینه گلستانی چند
حشر این گرمی هنگامه کجا داشت مگر | پرده برداشته اند از رخ تابانی چند
ز انجمن رفتی و چون دستهٔ نرگس شبلی | همچنان باز بود دیدهٔ حیرانی چند
گه فغان کردم و گه ناله و گاهے فریاد | نغمهٔ عشق سرودیم بدستانی چند
زاهدا این همه غافل چه نشینی که دگر | سوخت برقِ نگهش خرمن ایمانی چند
خوبرویان چه جفاها که نه بر من کردند | در قیامت من و دست من و دامانی چند

دیگر

آستانِ که باشد این که مرا | سجده میخواست از جبین بچکد
شبلی از چشم یار افتادم | همچو اشکے که بر زمین بچکد

دیگر

عالم همه برهم زدهٔ فتنهٔ چشمی است / بیهوده مرا عربده با چرخ حرون بود
تا از جگر و سینه به پهلوی که نشست / دیدم که خدنگ نگه آغشته به خون بود

دیگر

کیستم که با آن نرگس جادو ندهم دل / با غمزهٔ بیباک ندانم چه توان کرد
دل را ز خم زلف کسی باز گرفتن / میخواهم ولیکن نتوانم چه توان کرد
زین پیش مرا نیز دلی بود و شکیبی / شبلی مگر امروز ندانم چه توان کرد

دیگر

مانند لاله از جگر داغدار خویش / هستم خزان خویشتن و هم بها
تو آمدی به بزم و من از خویش رفته ام / لختی بباش تا بکشم انتظار
بر پای دوست لعل و گهر کرده ام نثار / از دستیاری مژهٔ اشکبار خو

دیگر

در شرح سوز هجر شریکیم هم ما / من سر کنم فسانه چو ماند زبان شمع

دیگر

در جلوه گاه حسن دل پاره پاره را / شبلی نگر که تا به چه عنوان فروختم
نیمی ازان به نرگس مستانه باختم / نیمی دگر به غمزهٔ پنهان فروختم

دیگر

خود گرفتم که بزلفش نفروشم دل و دین — در بغارت برد آن نرگس فتان چه کنم
جا که از دست جنون بهره من باشد وگر — ارمغانش نفرستم بگریبان چه کنم

دیگر

چون نبود بهیچ سر تو ناله و گریه کار من — گر ز دل و دیده ام یکی نیست باختیار من
مرگ و حیات در فراق هر دو بپایه هم اند — پر اثر خزان رود سبزه رخ تو بهار من
بهر خرابی دو کون دامن سعی بر زدند — نرگس فتنه زای او گردش روزگار من

دیگر

دیدی سحاب را که ز چشم گرو نه برد — باآنکه داشت از همه اعضا گریستن

دیگر

ناله من گر اثری داشتی — یار بما نیز سری داشتی
زلف تو گر صید خودم میگرفت — گر ز من آشفته تری داشتی
دست من از کار نرفتی اگر — جا به طوق کمری داشتی

دیگر

هوش میگفت آن فتنه گر هوش ربای — یکره از جلوه بیارام که آئیم بجای
غمزه در کار شد ای حوصله ها گرم ستیز — تا ز هنگامه بیاراست قوای صبر بپای
جای راحت نبود سینه پر سوز ایدل — آئی و در سایه مژگان ترم می آسای

باب الشین

اشتہار

(فروخت کتب مطبوعہ)

یہ کتابین مندرجہ ذیل قیمت پر ہم سے درخواست کرنے پر ملسکتی ہین

۱- اعجاز التنزیل مصنفہ وزیر الدولہ خلیفہ سید محمد حسن خان بہادر وزیر ریاست پٹیالہ- در باب اعجاز قرآن

۲- وقایع سیر و سیاحت ڈاکٹر برنیر فرانسیسی بابت عہد شاہجہان و عالمگیر ترجمہ از انگریزی باضافہ مفید حواشی مولفہ مشیر الدولہ خلیفہ سید محمد حسن خان بہادر وزارت پناہ ریاست پٹیالہ جسمین اختلاف کا...

۳- تاریخ پٹیالہ معہ ذکر دیگر راجگان پنجاب مصنفہ وزیر الدولہ خلیفہ سید محمد حسن خان بہادر وزیر ریاست پٹیالہ

۴- نظم الممالک- ترجمہ اقوام المسالک خیر الدین پاشا وزیر تونس نے یورپ کی سیر و سیاحت کر کے بعد نہایت عمدہ تاریخ یورپ کی سلطنتون کی بزبان عربی لکھی ہے جسکا نام "اقوام المسالک فی احوال الممالک" ہے اوسکا ترجمہ وزیر الدولہ خلیفہ سید محمد حسن خان بہادر کے حکم سے اردو مین ہوا جسکا نام نظم الممالک ہے- نہایت مفید کتاب ہے .. ..

۵- المامون- مصنفہ مولوی محمد شبلی نعمانی پروفیسر مدرستہ العلوم علی گڈہ- طبع سوم .. .. ..
(یکمشت بیس جلد کے خریدار کو بیس روپیہ سیکڑہ کے حساب سے کمیشن دیا جاوے گا)

۶- کتب خانہ اسکندریہ مصنفہ مولانا مولوی محمد شبلی نعمانی پروفیسر مدرستہ العلوم علیگڈہ جسمین ثابت کیا ہے کہ وہ کتب خانہ حضرت عمرؓ کی خلافت مین اونکے حکم سے نہین جلایا گیا

۷- مکاتبات امام غزالی- یہ نہایت عمدہ نایاب کتاب ہے جسمین امام غزالی کی تمام تحریرات و خطوط موسومہ بادشاہان و وزرا و علما مندرج ہین .. ..

محصول ڈاک و خرچ ویلیو پی ایبل پارسل ہر حالت مین بذمہ خریدار ہے-

علی گڈہ- ۲۱ مارچ ۱۸۹۳ء   راقم سید احمد خان